

ПРВА ДЕЦЕНИЈА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ

Последице ратова 1876–1877. и одлуке Берлинског конгреса не само што су одредили међународну позицију Србије, него су снажно утицали и на процесе и збивања унутар ње¹. Млада независна држава морала је да изгради стабилне институције, да учврсти своје спољнополитичке односе, развије модернију привреду и ради на стабилизацији унутрашњих политичких прилика. Као и готово све деценије у новијој српској историји, и ова је савременицима изгледала као преломна и чинило се да се у њој морају решити сви проблеми. Грађани престонице су, као и у претходним и потоњим годинама, пратили колебања своје отаџбине, која су се најчешће преламала баш на њима.

На основу одлука Берлинског конгреса, територија Србије износила је 48 303 км² и била је подељена на 15 округа. У октобру 1878. године, на основу одредаба међународног уговора, у Србији је почела да ради међународна комисија за разграничење са Турском и Бугарском. Упоредо с тим послом, који је завршен до августа 1879. године, Народна скупштина доносила је законе којима су били уређени новоприпојени крајеви. Те области подељене су у четири округа: Нишки, Пиротски, Врањански и Топлички. Становници нових области били су политички изједначени са осталим грађанима

¹ Постоји обиље објављене мемоарске и дневничке грађе о Србији и Београду XIX века, а пре свега треба погледати: Мереник, Славица, *Перо и њовест. Српско друштво у сећањима (Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија, дневника)*, Београд, 1999, док је за оријентацију у новинској грађи од велике користи: Кисић, Милица, *Библиографија београдске штампе: 1835–1991*, Београд, 1991. Осим тога, важне су и збирке грађе: *Зборник закона и уредаба у Књажевсџву Србији у досадашњим зборницима нешћамјаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. године*, XXX, Београд, 1877; Шкерковић, Никола, *Србија 1862–1898*, Београд, 1952; Перунички, Бранко, *Ујрава вароши Београда 1820–1912*, Београд, 1970; Мајданац, Боро, *Народна скупшћина Србије: од обичајне усћанове до савременој парламенћиа: 1804–2004*, Београд, 2004. Приликом писања уводног текста консултовани су и следећи радови: *Исћорија српској народа*, VI/1 *Од Првог усћанка до Берлинској конгреса 1804–1878*, Београд, 1981; *Исћорија српског народа*, VI/1 *Од Берлинској конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд, 1983; Ђоровић, Владимир, *Исћорија Срба*, Ниш, 1999; Чубриловић, Васа, *Исћорија ђолићћичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1982; *Исћорија Београда 2*, Београд, 1974; Милић, Даница, *Трјовина Србије 1815–1939*, Београд, 1959. и *Сћирани кайићтал у рударсћиву Србије до 1918*, Београд, 1970; Вучо, Никола, *Привредна исћорија Србије до првој свейској рајша*, Београд, 1955. и *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981; Митровић, Андреј, *Сћиране банке у Србији 1878–1914*, Београд, 2004; Чалић, Мари-Жанин, *Социјална исћорија Србије 1815–1941. Усћорени најредак и индустријализација*, Београд, 2005; Ђурић-Замоло, Дивна, *Градильељи Београда 1815–1914*, Београд, 1981; Љушић, Радош, *Исћорија српске државносћии 2*, Нови Сад, 2001; Sundhaussen, Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914, Mit europaischen Vergleichsdaten*, München 1989; Berend, Ivan T. Ranki, G, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York and London, 1974.

Србије и пред изборе 1878. године добили су право гласа. Усвојен је и закон којим је било олакшано насељавање области које су биле испражњене после одласка Турака и Албанаца. Посебни проблеми изазвани су аграрном реформом. Подела земље доводила је до озбиљних социјално-политичких проблема, који су решени тек 1882. године, када је напредњачка влада, захваљујући наменски узетом зајму, исплатила скромно обештећење турским феудалцима.

Још једна обавеза проистицала је из слова Берлинског уговора. Била је то изградња железнице и сређивање трговинских односа са Аустро-Угарском. Конвенција о изградњи железнице потписана је између две суседне земље 28. марта 1880. године. Било је предвиђено да ће изградња трајати три године. Конвенција је била изнета на усвајање Народној скупштини, што је дало могућност опозицији, касније радикалима, да отпочну снажну борбу против изградње железнице. Уговор је ипак усвојен, па је почетком 1881. потписан уговор између српске владе и француске компаније Генерална унија, на чијем се челу налазио Ежен Бонту, а иза које је стајао аустријски капитал. Велики проблем изазвао је крах Генералне уније 1882. године, па је у јавности изгледало као да је то крах и саме Србије.

У спољнополитичком смислу биле су то године везивања за Аустро-Угарску. У априлу 1881. потписан је Трговински уговор са суседном царевином, којим је била уговорена потпуна слобода трговине и пловидбе. Аустро-Угарска је задржала право највеће повлашћености без узајамности, док је нешто касније потписаном Ветеринарском конвенцијом задржала могућност да забраном увоза свиња из Србије врши стални политички притисак. Тајна конвенција са Аустро-Угарском склопљена је 16. јуна 1881. године. Документ је, без знања владе, потписао лично кнез Милан и тиме се обавезао да се на тлу Србије неће дозволити никаква „сплеткарења” против Хабзбуршке монархије, као и да, без знања Аустро-Угарске, неће преговарати или закључивати политичке уговоре с другим владама. Поред чврстих односа са суседном царевином, у првој деценији независности српска дипломатија склопила је низ трговинских и конзуларних уговора са готово свим европским државама и са САД.

Најбурнији спољнополитички догађај осамдесетих година 19. века био је рат са Бугарском, 1885. године. После проглашења уједињења Кнежевине Бугарске и источне Румелије, Србија је 2. новембра прогласила рат суседној држави, објашњавајући то промењеним односом снага на Балкану утврђеним Берлинским уговором. До одлучујуће битке дошло је 5–7. новембра на Сливници. Због лошег руковођења, слабе припреме, немотивисаности и недостатка муниције, српске трупе биле су поражене и принуђене да се повуку према Пироту. Бугарске трупе ушле су на територију Србије и заузеле Цариград и Пирот. Захваљујући аустроугарским претњама да ће са својим трупама доћи у помоћ Србији, бугарски кнез је прихватио примирје.

Унутрашњеполитички живот Србије у осмој деценији 19. века није био ништа мање узбудљив. Важан догађај било је покретање политичког листа „Видело”,

1. јануара 1880. године, који је окупио млађе конзервативце – Милана Пироћанца, Стојана Новаковића, Милана Ђ. Милићевића, Милутина Гарашанина, Чедомиља Мијатовића и др. У том листу сарађивала је и група млађих политичара који су 8. јануара 1881. године основали прву модерно организовану партију у Србији – Народну радикалну странку. Два дана касније од групе младоконзервативаца основана је Напредна странка, а у септембру 1881. озваничено је и постојање Либералне странке, чији корени сежу у педесете године 19. века. Било је то свега неколико година након организовања прве модерне политичке странке у Европи – Чемберленове Националне либералне федерације, 1877. године. Странке у Србији формиране су у оквиру уске престоничке елите, окупљањем сличномислећих људи, образованих најчешће на западним универзитетима. Либерали су припадали старијој генерацији и били су највише изложени утицајима Бахове средње Европе и националних покрета у Италији и Немачкој. Напредњаци, крем српске интелигенције млађе генерације, били су под утицајем класичног либерализма, приврженици правне државе, законитости, реда и индивидуалних права. Радикали су припадали најмлађој генерацији политичара. Они су повезали идеје свог претече Светозара Марковића с левим оријентацијама тадашње Европе и концепцијама руске емиграције, коју су упознали током школовања у Швајцарској. Вође либерала и напредњака окупиле су око себе богатије сељачке, образоване градске чиновнике, окружне и среске начелнике и део више свештеничке хијерархије. Радикална странка појавила се као широки народни покрет, који је претежно окупио сиромашно сељаштво.

Сукоби међу странкама били су бурни, што је стварало утисак друштва оптерећеног политиком. После пада Ристићевих либерала 1880. године на власт су дошли напредњаци. Они су у првој години власти донели низ либералних закона, који су омогућили европеизацију српске политике: Закон о судијама, Закон о штампи, Закон о слободи збора и удруживања, Закон о Народној банци и Порески закон. После кратких припрема, влада је 22. фебруара 1882. пред Скупштину изнела предлог о проглашењу Србије за краљевину. Кнез је понео титулу краља Србије, са именом Милан Први, Обреновић четврти. Установљено је највише државно одликовање Орден белог орла, а речи и наслов химне из 1872. измењене су у нову државну химну *Боже љравде*, коју је компоновао Даворин Јенко.

Док су на изборима одржаним 1880. године радикали и напредњаци освојили приближно исти број гласова, на изборима 7. септембра 1883. године радикали су добили већину. Упркос томе, под утицајем краља Милана, после оставке Пироћанчевог кабинета постављена је чиновничка влада Николе Христића, а нешто касније је и распуштена скупштина са радикалском већином. Ти потези подстакли су радикале да охрабре народно незадовољство. Као повод за побуну искоришћен је нови Закон о устројству војске, који је био донет у јануару 1883. године. Закон је предвиђао стварање модерне стајаће војске, чиме је било уведено обавезно служење војног рока.

То је подразумевало и разоружање народа, који је до тада чинио „народну војску”. Радикали су искористили незадовољство које је настало због разоружања и узели су учешће у Тимочкој буни, која је избила у Црноречком округу 28. септембра 1883. године. Буна је до краја октобра била угушена, а Преки суд у Зајечару оптужио је 809 лица за побуну. Међу 20 стрељаних, био је и значајан број радикалских првака. Никола Пашић је одмах након гушења пубуне побегао у емиграцију, док су његови најближи сарадници, под притиском европских сила, ослобођени најтежих казни, а остали су затворени у београдској тврђави. Нови скупштински избори одржани су у јануару 1884. године и превагу над разбијеном опозицијом однели су напредњаци. Две године касније краљ је покушавао да реши политичке проблеме у земљи – амнестирао је и из затвора пустио лидере Радикалне странке, покушавајући да подстакне њихово помирење са напредњацима. Насупрот томе, радикали су створили политички савез са либералима, који им је омогућио заједнички долазак на власт у јуну 1887, под вођством Јована Ристића. На новим изборима (септембар 1887) радикали су освојили убедљиву већину и основали прву, чисто радикалску владу Саве Грујића 19. децембра 1887. године.

После нових избора одржаних за „Велику скупштину”, заједничким радом напредњака и радикала 22. децембра 1888. године донет је најлибералнији српски устав. Била је то завршна тачка осмогодишње борбе краља Милана, напредњака и радикала. Уставом су биле предвиђене гаранције личних и политичких права грађана и уведене су институције парламентарне монархије. Уставом је формално била обезбеђена пуна верска, политичка и правна једнакост припадницима свих религија у Србији.

Након усвајања Устава настављени су сукоби разведеног краљевског пара. У тим околностима краљ Милан је 22. фебруара 1889. године абдицирао, после чега је образовано Намесништво које је требало да влада до пунолетства 1889. крунисаног краља Александра Обреновића. Владу је формирао радикал Сава Грујић, што је омогућило повратак Николе Пашића у земљу. Тиме је почео нови период у увек бурној политичкој историји Србије, у којем су се, уз сталне сукобе различитих нивоа власти, радикали постепено уздизали ка својој вишедеценијској власти.

Спектар могућности и смер развоја Србије у периоду од 1879. до 1889. године били су одређени њеним географским положајем и претходном историјом. Промене у институцијама младе државе текле су релативно спорим ритмом деветнаестог века, у коме је било више квантитативних него квалитативних новина. Администрација главног града није могла да постоји и делује ни независно од наслеђа пограничног града какав је Београд био током великог дела своје историје, ни недотакнута својим залеђем које је чинило углавном неписмено сељачко море, ни несвесна присуства

две суседне царевине, као ни амбиција осталих, тек насталих (или настајућих), а већ у много чему конкурентских балканских држава.

Србија претпоследње деценије деветнаестог века није нудила много свом чиновнику, али то је ипак било много више од онога што је нудила својим осталим становницима. Ушавши у неку од канцеларија Управе вароши Београда, свако је могао да примети оскудност, једноставност и неретко до неупотребљивости лоше стање намештаја и прибора. О томе језгровито сведоче сачувани инвентари, који нажалост нису датирани. Будући да се остала грађа из истраживаног дела фонда односи на период који нас интересује, да је правопис инвентара стандардизован у складу са Вуковом реформом и, коначно, да се материјална ситуација државних надлештава мењала врло споро, треба сматрати да је пружена слика о последњој деценији владавине Милана Обреновића реална.² Описано стање додатно употпуњују подаци о стању државне заставе, којом су декорисане службене просторије, а која „се сва поцепала и неупотребљива постала”, па је тражена нова, као и чињеница да су неки службеници, па чак и старешине квартова и одељака, становале у службеним просторијама, по често „заборављајући” да плате кирију. Оваква уштеда на станарини је свакако била значајна јер су многи чиновници настојали да се зарад ње тискају у једној јединој соби, често и са целом породицом. Зато је лако замислити ситуацију у којој забринути и нестрпљиви Београђани чекају у ходнику пред вратима канцеларије у којој ће бити решаван неки њима важан проблем, док из суседне просторије излази свеже избријани и још поспани службеник који ће им кроз који минут изаћи у сусрет, док се иза његових леђа кроз отворена врата шири мирис запршке и чује дечји плач. Ту кафкијанску ситуацију на својеврстан начин је крунисао заиста скромни старешина кварта Савамалског, који је свој кревет унео у канцеларију у којој је обдан радио, те је ту и ноћивао. Он није сматрао праведним да за то ма какву кирију плаћа и био је чак помало увређен, слутећи да више инстанце од њега то, изгледа, очекују. Овај обичај је, вероватно, дао повода и за чудну ставку у попису канцеларијског инвентара Управе вароши Београда, где се, поред осталог, ненадано помињу и „хаљине спаваће”.

Колико год се из наведене слике стицао утисак да су сиромаштво и немоћ државе службенике доводили у ситуацију да раде у готово немогућим условима, има и докумената који показују небригу и немар чиновника према државној имовини. Понекад се то дешавало зато што се временом уврежио обичај да старешине квартова приликом примопредаје дужности не преузимају одговорност и за затечени инвентар, који је тако постајао свачији (и ничији), те бивао подложен уништавању и развлачењу. Понекад су и неочекиване временске неприлике и неумољиви „зуб времена” чинили своје, разбијајући прозоре снажним налетом ветра или споро, али сигурно, нагризајући старе фуруне. Ипак, људски фактор је и овде налазио начина да остави свој печат, обично кроз отезање са оправкама, све док свако поправљање не би

² Упоредити са стањем инвентара из претходне деценије: *Живети у Београду 1868–1878*. IV, Београд, 2006, стр. 48–51.

постало беспредметно. Најзад, стање самих зграда у којима су се налазила надлештва, а које је понекад пружало заиста јадну слику³, није се могло изменити ни брзо ни савсим адекватно. Није увек било могуће поправити, изградити или купити потребне објекте, па су се зграде и изнајмљивале. То је подразумевало мање али перманентне издатке за станарину, а неретко и рад у неадекватним или дерутним просторијама, јер станодавац је био заинтересован да зарађује а да у зграду инвестира што је мање могуће, док држава није имала мотив да крпи и унапређује нешто што није њено и за шта већ плаћа стално и, по њеном мишљењу, подоста. Радно време канцеларија Управе вароши Београда 1887. године стабилизовало се као седмочасовно и двократно, од 8 до 12 и од 14 до 17 сати, а захтевана је и провера извршавања те наредбе, свакако због лабавог односа чиновника према својим обавезама.

Квасац писмености, присут у грубо брашно полуоријенталног руралног друштва и обилно заливен државотворним амбицијама танке елите, незадрживо је радио свој посао, наводећи поданике мале балканске кнежевине да све чешће пресавијају табак хартије, обезбеђујући тако хлеб све већем броју чиновника. А њих, чинило се, никада није било довољно. Разлог за то је делимично био у томе што су службеници често морали пешице или фијакером да одлазе у удаљена предграђа ради извршења каквог службеног посла, губећи при том сате, а понекад и дане радног времена. Преостали малобројни персонал, неретко сумњивог образовног па и здравственог стања, није био кадар да „савлада долазећу реку” послова, а о обради заосталих предмета није могло бити ни говора. Стога су се у Управи вароши Београда одлучили, а министар одобрио, да предузму радикалан потез, који је требало да пресече бескрајне заostatке и уведе ритам у рад администрације са грађанством. У ту сврху био је формиран посебан Извршни одељак, који је требало да преузме и на ефикаснији начин реши послове који су превазилазили моћи службеника квартова. Предмет који се бави настанком (новембра 1882. године), радом, развојем, бројним проблемима и најзад укидањем Извршног одељка (августа 1890. године) врло је обиман и донекле надилази хронолошки оквир ове књиге, али зато на изузетно пластичан начин приказује бујање административног посла, а тиме и пораст степена уређености разних аспеката живота у Београду.

Немоћ служби да се изборе са послом имао је своје узроке и у карактеристикама неких елемената бирократске хијерархије. Ту, једним делом, свакако спада уситњеност и сиромаштво општина, које углавном нису биле у стању да своје послове уредно отправљају. Такође, општински кметови су судску власт вршили у сенци претње по сопствени живот и имовину, јер им није гарантована заштита и надокнада штете причињене могућим (и, нажалост, врло извесним) осветничким акцијама на поредак и хијерархију несвиклог становништва. Народ свикао на саботирање и изврдавање турске власти није лако мењао своју ћуд и обичаје ни у новој српској држави.

³ Упоредити са стањем зграда из претходне деценије: *Живеоци у Београду 1868–1878*. IV, Београд, 2006, стр. 47, 51–52.

Проблем је било и то што су чиновници Управе вароши Београда услед недостатка контроле и неиздиференцираности сфера права и обавеза неретко наплаћивали од становништва и оно што не следује, или су, с друге стране, сматрајући да им је одређена премала награда, одбијали да неки службени посао уопште и изврше. Стога је лично министар унутрашњих дела морао да интервенише и разјасни својим службеницима шта морају, а шта не смеју да раде. Проблема је стварала и неажурност наплате казни од грађана, која је понекад правдана немаштином, али чије узроке, као и много чему другом, треба тражити и у рођачко-пријатељско-кумовским везама чиновништва и грађанства. Најзад, увек је било и европски ноншалантних и левантински неодговорних службеника, са којима више инстанце нису успевале да изађу на крај другачије него да их отпусте, а потом запосле неког другог – понекад са истим таквим карактеристикама.

Грађење чиновничких каријера, било да је у питању хоризонтално кретање од периферије државе ка престоници, било кроз вертикално напредовање од нижих ка одговорнијим функцијама, може се пратити кроз кондуит листе и пратећу документацију. Осим тога, може се приметити да је стручна квалификација службеника временом ипак ишла узлазном путањом. Кондуит листе пореских надзорника за град Београд представљају нам младе људе, чији је просек образовања свршена гимназија и познавање страних језика, у најмању руку немачког, а понеко је знао и француски, па и руски. Наравно, чиновничка служба није до краја испуњавала свачије амбиције, па су неки млађи и амбициознији службеници након краћег времена рада у надлештву подносили оставке, тражећи своју срећу у каквој другој области, а понекад одлазећи и у иностранство.

Плате чиновника биле су сигурна и уредна, али за већину никад довољна зарада. Цене на мало су лагано али сигурно расле, станарине су биле високе, породице понекад врло бројне, а супруге по правилу незапослене. Понекад је финансијске проблеме ублажавала могућност да се дође до бесплатног стамбеног простора, док је додатак на станарину или на скупоћу добијан врло ретко и увек са закашњењем. Наравно, није сваки положај носио са собом такве проблеме. Разлика између плате управника кварта и плате писара III класе била је понекад и четворострука, док потребе породичних људи, који нису имали много прилике за додатну зараду, нису могле бити четири пута мање него њихових претпостављених. То је био један од латентних извора неправилности и злоупотреба које су се јављале углавном у форми неоправданих наплата од грађанства, али и кроз неке друге аранжмане чиновника са трговцима и крчмарима. Најниже су биле практикантске плате, али су и њихове момачке потребе биле мање, тако да су нешто старији и искуснији службеници ипак били у тежој ситуацији.

Србија је и даље (и, рекло би се, све више) била привлачно место за усељавање. Осим Срба „из прека”, и припадници других националности настојали су да постану

њени држављани. Позитивне привредне промене, а нарочито очекивана изградња железнице, инспирисали су тридесетдеветорицу Русина, од којих су неки били са бројним породицама, да распродају сву имовину у Галицији и да своју будућност покушају да граде у Србији, као што су то већ били учинили неки њихови сународници. Са друге стране, из Црне Горе, преко планинских врлети, стизале су велике групе илегалних усељеника, који су тражећи место где би се скрасили, а помогнути од својих земљака који су се већ „снашли” у Србији, стизали понекад и до Београда, постајући брига престоничке администрације. Један од најнеобичнијих случајева нелегалног усељавања описан је у предмету турског војног бегунца Али Мустафе из Бејрута, који је са својом јединицом пребачен из Анадолије најпре у Солун, а потом у Приштину, где је због глади и немаштине трупе захватило расуло. Разбегло се око 1 000 војника и нижих чиновна. Несрећног Мустафу пут је нанео у Србију, где се по унутрашњости сналазио око годину и по дана пре него што је, болестан и исцрпљен, стигао у надлежност и на бригу београдских власти. Ове примере усељеничке стихије заокружује инцидент у коме је главни актер био бивши аустроугарски надзорник финанси Карло Модиф, који је, проневеривши државне новце, покушао да се склони у Србију, али је, у складу са међудржавним споразумом, био изручен Царевини. Осим разних невољника, у Србију су стизале и на легалан начин постајале њени поданици и угледне личности попут Теодора Стефановића Виловског, књижевника, историчара и новинара из Земуна или Лазара Лецтера са породицом, родом из Темишвара, који је постао дворски фотограф „Његовог височанства књаза”.

Грађа Управе вароши Београда која се односи на претпоследњу деценију 19. века донела је разноврсност одељку ове књиге посвећеном верским питањима, где се поред Српске православне цркве сада јављају и муслиманска, католичка и назаренска верска заједница. Зато је наслов одељка од „Црква” у претходном тому, у овом промењен у „Верске заједнице”. У два наврата помињана је једина београдска мухамеданска богомоља – Барјак џамија: први пут када је др Фибер, са Бечког универзитета, пожелело да је посети, а други пут када је о трошку града Београда извршена оправка минарета. Католици и назарени су били забележени једино као вршиоци недозвољених верских активности. По свему судећи, радило се о илегалној верској пропаганди или некој сличној делатности, на шта су власти, осетивши се намерно заобиђеним, реаговале. Посебно је указано на прозелитска настојања службеника британске амбасе у Београду Френсиса Макензија, који је доцније у Београду добио и улицу са својим именом, али за друге неке заслуге. Православна црква се непосредно помиње једино у контексту одобрења рада Црквене певачке дружине и њених Правила, која су била детаљна, опширна и строга, као да се њима жели уредити каква држава. Али одсуство бројнијег експлицитног помињања Српске православне цркве не значи да је она сасвим нестала из грађе, јер наведене појачане активности конкурентских

цркава индиректно осветљавају њен дефанзивни положај на свом матичном терену – у Краљевини Србији.

Војска је са цивилном администрацијом најчешће имала посла у вези ажурирања спискова војних обвезника, међу њима и чиновника, којих је, судећи по налазима лекарских комисија, више било болесних и неспособних но здравих. То, наравно, не треба прихватати безрезервно, јер су многи од њих настојали да се како год ослободе те досадне и дангубне обавезе. Остали документи углавном сведоче о мањим инцидентима, који су разбијали престоничку колотечину: један бивши официр, при том још и странац, недозвољено је носио српску војну униформу и након отпуштања из службе; један је официрски коњ „нестао”, а припадао је ађутанту г. министра војног; напосе и једна се опасност била надвила над Карабурмом, па и над самим књазом српским који је туда понекад пролазио, јер је војска била недовољно обезбедила своје стрелиште па су охлађени куршуми падали по грађанству. Осим тога, понеки, и то не тако малобројни војник, знао је да побегне из јединице и код куће проборави неко време, а да га у родном месту нити ко шта пита, нити га пријављује властима. Томе се морало некако стати на пут. С друге стране, разумљиву чежњу селачких синова за домом употпуњују штуре речи војника из унутрашњости који су, служећи у београдском гарнизону, самим тим постали и део градског миљеа. Њихова писма очевима су, уместо адресантима, на крају доспела у Управу вароши Београда, што је највероватније последица квалитета поштанских услуга. Из писама тих привремених Београђана се, осим врло слабог образовања, разабире и скучени хоризонти њихових интересовања, који су обухватили бригу о имању, породичне проблеме и, наравно, неизоставно камчење новца „за трошак” у престоници, која је, ма колико провинцијална, ипак толико тога нудила гладним очима младића.

Униформисано људство полиције града Београда бројало је нешто мање од три стотине људи, од чега ни две пуне десетине коњаника. Били су распоређени по кварталима, на дворској и другим стражама, неколицина се у цивили кретала градом, док је главнина боравила у касарни. Из свакидашње колотечине издвајали су се тек ситни догађаји, попут спровођења робијаша на рад негде у Београду или у унутрашњости земље, те у пожаревачку казнионицу. Као мање уобичајени догађаји забележено је бекство робијаша Владимира Јовановића Гуше, од чије је убоге родбине држава безуспешно покушала да наплати упропашћено робијашко одело. Други необичан случај десио се када је један приведен Циганин службеницима полиције на старање оставио два пара гусака и ишчезао незнано куд. Гуске су након двадесетак дана продате као изгубљене, јер се њихов власник није осмелио да поново дође и однесе живину.

Суд Општине београдске је, судећи према грађи Управе града, без икаквих потреса отпостављао своје послове. На збору Општине из круга угледних грађана

изабирano је деветнаест одборника и десет њихових заменика, о чему је уредно обавештавана Управа вароши Београдске. Институцију по себи представљао је председник Општине. На тај положај одборници су готово консензусом изабрали, а краљ (на предлог министра полиције) изнова поставио, искусног Живка Карабиберовића, који се већ више пута огледао на тој дужности.

Где је власт, ту су и могућности за њену злоупотребу, само је питање околности и карактера одређене особе да ли ће се то и десити. Акта Управе вароши доносе неколико флагрантних примера људских слабости, које су се испољиле у врло различитим друштвеним ситуацијама. Серију отвара скандал који се догодио маја 1886. године у Српском ученом друштву. Министар просвете и црквених дела (из њему знаних разлога) посумњао је у веродостојност рачуноводствених књига Српског ученог друштва, те је министарство формирало комисију која је имала задатак да се ствар извиди. Револтирана и увређена овим поступком, а убеђена да је при покушају контроле учињен прекршај, управа Друштва обратила се Управи вароши Београда за подршку. Град се, међутим, мудро дистанцирао од догађаја. Некоме тамо није се улазило у процеп између два блока политичке моћи: наиме, управу Ученог друштва представљали су углавном вођи Либералне странке, док су у Влади тада седели напредњаци. Оснивању Краљевско-српске академије 1886. године претходило је гашење Српског ученог друштва, а описани догађај се може посматрати и као својеврсна припрема за ту промену. Наравно, злоупотребе власти су се дешавале и без икаквог политичког контекста, из очитих економских разлога, на разним нивоима административне управе, а нарочито приликом наплата дневница од грађанства за службене послове (које су чиновници, иначе, били дужни да ураде за своју плату). Наплата крчмарине и градирање ракије давали су згодну прилику за разне махинације, тако да су се неки службеници власти практично нашли у улози јатака кријумчара алкохола, за шта је сазнао и њихов претпостављени и строго им припретио. Најзад, како то изгледа када се неугледна грађанка нађе у мрежи друштвених веза и интереса осетила је праља Агнија Труц, која је у својој кући била затечена у интимној ситуацији са ожењеним и угледним трговцем Урошем Јовановићем. Не успевши да купи њену дискрецију, злосрећни љубавник је покренуо механизам друштвених веза и интереса те пријавио полицији да је она присвојила његов скупочени прстен. Агнија је у кварту била бијена и психички малтретирана од стране старешине кварта. Њена жалба министру унутрашњих дела на његовог неправедног и суровог службеника није дала резултата, јер сведоци на које се позвала нису били спремни да сведоче у корист праље, а против полицајца и трговца. Конци утицаја и међузависности, невидљиви али снажни, обавијали су друштвене слојеве, кругове и појединце, провлачећи се кроз институције и мимо њих, понекад потирући не само границу између јавног и приватног, него и између интимног и службеног. Након свега, увређена и понижена Агнија Труц

добила је једну важну лекцију о људима, који пред влашћу нису сви исти, и другу, још важнију, о институцијама које нису за свакога исте.

■
Београд је од средине 70-их до почетка 90-их година 19. века готово удвостручио број свог становништва.⁴ То је време даље модернизације привреде престонице. У унутрашњости Србије отворено је неколико већих индустријских постројења, као што је била Фабрика чохе Евгенија Михела (1878), те Минхова фабрика вунених тканина у Параћину (1882). Упркос многим препрекама које су биле везане за непостојање путева, оскудицу капитала, недостатак стручних радника, честу промену власника и банкрота, значајан напредак учињен је у рударству (вађење руда обојених и племенитих метала у Мајданпеку, Кучајни, Подгори, Шупљој стени, Зајачи, угља у Алексиначким рудницима, Вршкој Чуки и другим налазиштима).⁵

Један од услова који је Србија морала по слову Берлинског конгреса да испуни, била је изградња железничке пруге која је, преко српске територије, требало да повеже мрежу аустроугарских железница са железничком мрежом Отоманске царевине. То је било тешко финансијско оптерећење за слабу и исцрпљену српску привреду, око чега се сплело клупко финансијских и политичких афера (Бонтуова афера и крах Генералне уније 1882. године), али је овај велики грађевински и привредни подухват успешно окончан у септембру 1884. године отварањем железничке линије од Београда до Ниша. Пруга Ниш-Лесковац-Врање отворена је 1886, а до турске границе продужена је 1888. године. Године 1887. пуштена је у промет и пруга Ниш-Пирот, као и пруга Крагујевац-Лапово. Влада је од француског Друштва за изградњу и експлоатацију српских железница преузела управу над железницама 1889. године. Железничка мрежа Србије и њено повезивање са страним железницама учинила је да београдска привреда добије нове могућности развоја. Речни саобраћај је и даље био у рукама страних компанија; године 1890. основано је Српско бродарско друштво, које је прорадило тек 1893. године и од почетка било суочено са снажном конкуренцијом великих страних бродарских компанија.

Децимални систем мера уведен је 1880. године законом који је првобитно донет још 1873; извршено је прерачунавање старих мера.⁶ Рок за увођење нових мера био

⁴ Београд је 1874. године имао 27 600, а 1890. године 54 250 становника.

⁵ О привреди Србије и Београда у овом периоду видети: Вучо, Н., *Привредна историја Србије до првој светској ратној*, Београд, 1955; Раичевић, Ј., *Железнице у Србији, 1884–1918*, Београд, 1959; Милић, Даница, *Привреда Београда (1815–1914)*, у: *Историја Београда, 2. деценијесни век*, ур. академик Васа Чубриловић, Просвета, Београд, 1974. и *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд, 1970; *Историја српског народа, шестна књига, први том. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд, 1983; Dugalić, V., Mitrović, A., Gnjatović, D., Hofman, G., Kovačević, I., *National Bank 1884–2004*, Belgrade, 2004, 19.; Митровић, А., *Стране банке у Србији 1878–1914. Политичка, економска, европски оквири*, Београд, 2004.

⁶ Извршено је прерачунавање мера за дужину: хват, стопа, риф бечки, аршин; за течност: аков бечки; тежину: стари товар, ока стара, драм, фунта ђумручка, фунта бечка.

је две године. Њихова примена подстакнута је и куповином нових општинских вага 1889. године. Ове мере су, уз раније донете законе о ковању српског бакарног (1868) и сребрног (1873) новца и оснивање Народне банке (1883), унеле више реда у трговину и омогућиле њену бржу модернизацију. Трговина је остала и даље једна од најперспективнијих делатности и њоме се у Србији 1890. бавило 4,6% становништва. Поред старих београдских трговачких породица, у овом периоду пристигла је и нова генерација велетрговаца, која ће својим финансијским али и политичким утицајем обележити наредне деценије (као што су браћа Крсмановићи, Барловци, породица Боди, Никола Спасић, Лука Ђеловић, Игњат Бајлони, Едо Були и други).

Позитивне резултате рада трговине имао је београдски Трговачко-занатлијски одбор. Представници трговачког сталежа седели су у свим важним телима градске управе и значајно утицали на законодавство везано за трговину и саобраћај, водили рачуна о условима вођења трговачких послова и сл.

Настављено је пропадање старих заната због увоза индустријске робе и даљег продора нових, европских заната. Неки од успешнијих занатлија успевали су да своју производњу унапреде и приближе се мануфактурној или полуиндустријској производњи, као што је био случај са Р. Гођевцем и његовом радионицом за производњу металних производа. Еснафи су, како о томе сведоче и документа Управе вароши Београдске, настављали стару борбу за сузбијање нелојалне конкуренције, посебно пружања занатских услуга ван контроле еснафских удружења. Крајем седме и у осмој деценији 19. века у Београду је основано неколико занатлијско-радничких задруга и струковних удружења.

Нови Закон о ковању српске сребрне монете усвојен је новембра 1878, чиме је уведен динар као национално средство плаћања. Српска монета била је по квалитету израде, финоћи и тежини једнака франку земаља Латинске новчане уније. Законом је обезбеђено ковање златника у апоенима од 20 и 10 динара, сребрног новца у вредности од 5, 2, 1 и 0,5 динара, као и бакарног новца вредности 10 и 5 пара. Године 1879. у оптицај је пуштено златног новца у вредности 10 милиона динара, а следеће, 1880. године 3,6 милиона сребрног и 1,2 милиона бакарног новца.

По окончању ратова 1876–1878. године указала се потреба за реформом пореског система и успешнијим пуњењем исцрпљених државних финансија. Крајем 1878. уведени су порези на радње, на чиновничке плате и пензије, приходе црквених имања, који су због незадовољавајућих резултата и незадовољства виших слојева становништва, посебно трговачког сталежа, замењени 1880. године Законом о одуживању државног дуга, процентуалним „прирезом на главу”, додатком на постојећи грађански порез. Нови порески закон усвојен је 1884. године и њиме су уведени порез на земљиште, зграде, на принос од капитала, приход од рада и на личност, уз задржавање годишњег данка од 6 и 3 талира годишње. Овај закон промењен је и допуњен 1886. године, када је удвостручен порез на капитал уложен у радње.

Државна каса је додатно пуњена разним таксама, увођењем државног монопола на со, дуван, петролеј, шибице, алкохол, приходима од трошарине, царина. Све то није било довољно да покрије стални буџетски мањак, који је 80-их година постао „опште место” српских државних финансија; са нешто више од пола милиона динара 1879, нарастао је током следећих десет година на близу 11 милиона динара. То је терало владу да расписује нове зајмове, узима краткорочне позајмице са високим каматама, што је све више погоршавало стање државне касе. Српска влада није била у стању да врати ни старе дугове (зајмове узете 1867. и 1876), а трошкови непромишљеног рата са Бугарском 1885. године, такође су довели до даљег задуживања државе. После пада напредњачке владе М. Гарашанина 1887. године, нова радикалско-либерална влада утврдила је да су неизмирена задужења државе достигла суму од 311 милиона динара. И ова влада је ново задуживање видела као једино решење. Додатна мера било је одузимање монопола од поверилачких банака и враћање под државну контролу. Године 1889. влада је успела да откупи монопол соли од Англо-аустријске банке.

Везивање српске привреде за Аустро-Угарску ушло је после 1878. године у нову фазу. Отежан извоз српских пољопривредних производа, прекиди увоза живе стоке, претња „царинским ратом”, отклонили су слаб отпор напредњачке владе пред притисцима из Беча и Пеште, што је, уз отворену спремност кнеза Милана да испуни све захтеве који су одатле долазили, 24. априла (6. маја) 1881. године довело до склапања трговинског уговора, који је имао и неке елементе царинског савеза.

Пад Прве српске банке после две године постојања (1871), због неискуства у банкарским пословима и великог губитка због улагања у берзанске трансакције и инвестиције у иностранству, указао је на недостатке српске привреде због непостојања стабилних финансијских институција. Мале локалне штедионице и банке осниване су 70-их година 19. века у Београду (Београдски кредитни завод), Смедереву (Смедеревска кредитна банка) Ваљеву (Ваљевска штедионица) и 80-их у Шапцу (Шабачка штедионица), Београду (Београдски задруга и Српска кредитна банка – са учешћем страног капитала – *Länderbank* из Беча). Влада је 1881. године добила три предлога из иностранства за оснивање народне банке (руски, француски и енглески), од којих је у разматрање, као најозбиљнији, узет предлог француске „*La Societe de l'Union Generale*”. До реализације пројекта није дошло због распуштања Скуштине следеће године и банкрота француске банке, који је повукао и пропаст уговорених послова око градње прве српске железнице и зајма код Државе лутрије, што је државну касу оставило без више од 34 милиона динара, колико је француско друштво остало дужно.

Све то успорило је рад на остварењу пројекта о оснивању народне банке, тако да је Министарство финансија тек у децембру 1882. године изнело пред Скуштину свој нацрт Закона о Народној банци, који је 20. децембра усвојен, а ступио је на снагу 6. јануара 1883. године. У јулу 1884. године започела је са радом Привилегована Народна банка Краљевине Србије. Исте године у оптицај је пуштена и прва српска

папирна новчаница у вредности од 100 динара златних. Нова зграда Народне банке, коју је пројектовао Константин А. Јовановић, завршена је 1889–1890. године. Отварање Народне банке омогућило је издавање и трговину домаћим хартијама од вредности, иза које је стајала сама банка, подстакнут је развој трговине, а захваљујући кредитирању приватног предузетништва и државних привредних пројеката и динамичнији развој осталих привредних области.

У овом периоду основана је Класна лутрија, која је почела са радом 1891. године. Део новца који се сливао у Класну лутрију одлазио је за покривање потреба социјално угрожених категорија становништва, осигурање, помагање развитка пољопривреде, док је један део стајао на располагању за кредитирање позајмица привредницима, али и новчаним заводима.

У Београду је област осигурања (живота и од пожара) била у рукама страних завода, који су у Србији до доношења Закона о осигуравајућим друштвима, 1892. године, радили без икаквог надзора српских власти.

Држава је почетком деведесетих година почела са увођењем монопола на производњу неких артикала, прво дувана (Закон о монополу дувана 1890), којим је за себе задржала право куповине, прераде и продаје дувана, а исте године био је уведен и монопол на шибице, петролеј, хартију за цигарете и алкохол. Државна управа монопола основана је 1895. године. У Београду је постојала једна фабрика дувана, а послови са дуваном били су 80-их и 90-их година веома уносни, о чему сведочи и број дуванцијских радњи у престоници, као и велики број прекршаја везаних за пословање дуваном. Прва фабрика шибица са белгијским капиталом отворена је у Београду 1890, да би после доношења Закона о установљењу нових државних монопола, 1893. године, био отворен процес њеног преласка у државно власништво.

Поред олакшица које је пружао Закон о помагању индустријских предузећа (донет 1873, а био на снази до 1898) и раста интересовања за отварање фабрика првенствено на територији Београда, раст домаће мануфактурне и индустријске делатности 80-их и почетком 90-их није показивао неки већи динамизам. Остали су, као велика кочница развоју домаће индустрије, снажна страна конкуренција, пре свега индустријске робе из Аустро-Угарске, недостатак капитала, скученост домаћег тржишта, општа привредна неразвијеност. Упркос свим препрекама чињени су кораци који су значили постепено унапређење домаће производње и њену технолошку модернизацију. У Београду и унутрашњости отворани су нови парни млинови, стругаре, пиваре. Бивши Кнежев парни млин 1883. године откупила је фирма „Игњат Бајлони и синови”, која га је модернизовала и повећала његове производне капацитете. Пре тога у посед исте фирме, 1880. године, дошла је пивара Пиварског друштва у Цетињској улици, која је 1884. пребачена на парни погон. Године 1893. у Београду је отворена „Фабрика шодијума и туткала М. Мунк и Комп. а.д.”. Захарије Поповић је 1887. године изградио мали парни млин у Каменичкој улици.

Преласком на машинску обраду, 70-их година унапређена је кожарска индустрија (Фабрика кожа Јована Барловца, Фабрика обуће Ђ. Ђурића). Бољи квалитет кожарских производа, поред већег пласмана на домаћем тржишту, омогућио је и извоз, пре свега у суседну Аустро-Угарску. Први кораци у индустријској преради коже и производњи кожне обуће наишли су и на отпор занатлија – кожара и опанчара – који су у томе видели велику претњу.

Најзначајније београдско предузеће за производњу металних предмета, Ранка Гођевића, технолошки је унапређено увођењем машинске производње. Гођевић је 1888. године добио повластицу за израду грађевинске лимарије, украса, посуђа и металног намештаја, пољопривредног алата, што је омогућило проширење производње упркос проблемима са конкуренцијом увозне робе, али и са властима око увоза сировина. Његова радионица је вршила и поправке парних млинова и бродова. У Београду је 1892. године завршена изградња електричне централе, чиме је отпочео период електрификације и београдске индустрије.

У образложењу молбе за оснивање удружења Ђака Железничке и Трговачке школе, под називом „Развитак”, између осталог је наведено: „...да би постигли оно што од нас чека наша отаџбина, да би оправдали издатке које она око нас чини, да би са правом заузели она места, која нам се на првој србској жељезници поверила буду, томе носиоцу *напредка и развитка трговине и културе* (подв. М.П.) нашем народу, нужно нам је стварног знања и образовање у сваком погледу”. Чињеница да је у једном делу београдског грађанства прва српска железница доживљена и као носилац културног развитка сведочи о томе да је њен вишеструки значај сагледаван у потпуности.

Осамдесете године 19. века друштвени живот Београда обележиле су бројне значајне промене и појаве, али је, несумњиво, једна од најзначајнијих оснивање железнице. Београду су у тој деценији, управо захваљујући томе да је посредством железнице постао међународно повезан град, били ближи и Оријент и Европа. Створене су претпоставке за повећану социјалну мобилност становништва, лакши одлазак у „велики свет” и ширење послова, што је утицало и на убрзанији процес модернизације. Железничка станица, као највећа новина у граду – место које попут сличних у европским престоницама живи и ноћу, стециште људи са разних страна, успутна дестинација за све оне који су са Истока путовали ка Западу или у обрнутом смеру и истовремено онај део града који је био најизложенији погледима странаца – привлачила је пажњу како самих становника града, обичних људи или пословног света из унутрашњости Србије, тако и градских власти. Возови, а са њима и „разни свет”, пристизали су изјутра, око поднева, у рано поподне, касно поподне, касно увече и иза поноћи и задржавали су се нешто мање од пола сата, што је градској власти доносило нове обавезе ради обезбеђивања контроле и сигурности у делу града у којем

је часовник откуцавао неко друго време и доносио другачији ритам дана. Посредством редовних извештаја са железничке станице, које је потписивао „поштовалац”, власт је имала свакодневни увид у списак путника који су допутовали, отпутовали или су на пропутовању, шта су по занимању, чији су држављани, колико се дуго воз задржао у станици и да ли се том приликом догодило нешто вредно њеног интересовања. Захваљујући тим извештајима и педантно вођеним списковима путника, историчар је у прилици, на пример, да сазна да је крајем осамдесетих година у „Експрес оријенту”, који је преко Београда повезивао Беч и Цариград, уобичајено било од десет до петнаест путника и да су понекад у истом возу, међу особама које су „пропутовале”, биле и личности попут француског вицеkonzула из Солуна, генералног немачког konzула, такође из Солуна, представник немачког посланства из Цариграда, бугарски лекар из Софије, капетан турске војске из Босне, артиљеријски поручници бугарске војске, фабрикант из Беча, свештеник из Берлина... У једном од извештаја наведен је путник „нишког воза” Пера Тодоровић, начелник министарства народне привреде. На списковима домаћих путника који су боравили у иностранству или су одлазили из Београда били су појединци најчешће следећих занимања: лекар, суплент Велике школе, учитељ, чиновник, трговац, књијар, словослагач, књижевник, живописац, новинар, глумац, инжењер, банкар, официр, златар, што на својеврстан начин говори о потребама људи различитих професија да путују, али и о сасвим одређеном грађанском слоју – носиоцу модернизације српског друштва. У мањем броју и ређе, путовале су особе осталих занимања: келнери, бербери, лимари, шустери, собарице, ратари... Кроз Београд су пролазили странци из Лондона, Берлина, Беча, Букурешта, Петрограда, Цариграда, Софије, Лиона, Лајпцига, Пеште, док су српски грађани, ради образовања, у потрази за добрим „еспапом” или пак следећи свој индивидуалистички авантуристички дух путовали ка Пешти, Берлину, Бечу, Паризу... Да су предности „новог доба” све више обузимале пажњу житеља Београда сведочи и боља организација градског саобраћаја, о чему говоре документа о планском распоређивању фијакериста и посебно редовна линија омнибуса са коњима на релацији Топчидер (Крагујевачки друм) – кафана Лондон – Теразијска чесма – Велика пијаца – Калемегдан – Сава, што су биле и градске станице са утврђеним ценовником вожње. Благодет вожње омнибусом нису могли да уживају „пијани, душевно оболели и врло нечисто обучени”. У граду се појављивао и другачији вид саобраћаја. Оснивање Првог српског велосипедског друштва донело је и Београду „разпростирање добрих мисли у публици о велосипеду и практично показивање врлина његових правећи на њему разне излете, забаве, шетње, трке, као и опште ширење велосипедског спорта свима дозвољеним средствима а нарочито разним удружењима са подобним друштвима: гимнастичким, весларским и другим”. Све су то чињенице које упућују на закључак да је Београд почео да израста у град у којем су уштеда на времену и лакши начин живљења добијали на важности, на једној страни, али и о зачетку развоја велосипедства, на другој страни, што је све

заједно изискивало даље убрзаније уређивање градских простора, посебно његових улица. Нивелисање и калдрмисање Сарајевске улице 1887. године давало је том делу града обресе простора преиначеног по градском облику, а предузимани су и радови који су решавали неке друге проблеме битне како за урбанистички развој, тако и за побољшање хигијенских услова. Осамдесетих година изабрана је локација за Ново гробље, што није био лак посао с обиром на подземне воде, извршено је проширење Ботаничке баште на простор звани „Пашин чаир”, изграђен је бунар за хватање воде из Саве, а поред Дунава је започета изградња купатила „за сиротињу”. Страх од пожара није био ништа мањи него претходних деценија, али је опрез био већи, па је на његовом спречавању од 1879. године било ангажовано 48 сакација, за разлику од претходне године када их је било само 18. Мада при крају, незавршени радови предвиђени регулационим планом остављали су Дорћол почетком осамдесетих година још увек неуређеним, иако је 1873. године одлуком министра грађевина наређено „да се од ново просечене улице од Чукур чесме право на Калимегдан па на ниже до Дунава” регулишу. У току 1881. године у том делу града обављано је закаснило парцелисање државног земљишта и његова продаја. На кашњење планског уређивања Дорћола указује и списак сакација из 1879. године, са њиховим распоредом по кварталима, на којем једино за дорћолски квартал нису наведени називи улица. За разлику од осталих квартава, чије су улице имале називе Скадарска, Видинска, Владетина, Два бела голуба, Савамалска, Космајска, Два јаблана, Телеграфска, Жељезничка, Београдска, Златина, Кастриотова, Ноћајска, у напомени испод извештаја дорћолског кварта остало је записано: „Улице и број кућа нису на овом списку означене, што таквих и нема, јер још није регулисан Дорћол”. Велики послови предстојали су и на западном Врачару, где се, судећи по молби његових становника из 1886. године, да се о њиховом трошку започне калдрмисање „за сад бар тротоара” јер је „силно блато по улицама”, живело мање градски него у другим деловима Београда.

У документима Управе вароши Београда из осамдесетих година 19. века историчар се све чешће среће са изразом „европски”, употребљаваним углавном када је реч о намерама да се уређује унутрашњост јавних просторија, али и у настојању појединаца и општинске власти да се достигну одређени стандарди у погледу опште културе живљења, а посебно побољшања хигијенских услова. Тако је, на пример, општина подизала кланицу „која би се бар приближно равнала кланицама по другим европским варошима”. За осветљење Управиних канцеларија набављан је „американски петролеум”, који је „чист при горењу не чађави и у лампи сав до дна изгори”. У једној молби за дозволу отварања посредничке радње нашло се места и за намеру да се она уреди „као што је и по већим европским варошима уређена”. Можда више од осталих, молба власнице новосаграђеног парног купатила на Дорћолу „по стилу европских купатила”, заслужује да буде наведена: „Поред мојих жеља, а и од стране публике, примећено ми је да треба да имам у купатилу и једно одељење за поткрепљења после

купања у коме бих држала фина пића: вина, ликере и разне есенције, а поред тога и јестива. Увиђајући ту потребу као врло нужну молим понизно Управу за одобрење, да поред купатила могу држати и једно одељење за ова фина пића и јестива, у коме ћу одељењу држати разне новине, којима би се публика занимала на одмору после свршеног купања”. Молба потиче из 1887. године, а купатило је саграђено у Душановој улици, што говори о урбанистичкој модернизацији која је, за разлику од времена с почетка осамдесетих, најзад захватила и Дорћол.

И варошка болница се, по лекарском извештају о стању здравља у 1881. години, у хигијенском погледу могла „упоредити са првим европским болницама”. Заслуга за такво стање припадала је већем броју лекара у граду. О здрављу становника Београда те године бринуло се 38 цивилних и војних и 4 зубна лекара. Будући да је Београд имао око 35 000 становника, у просеку је један лекар долазио на око хиљаду становника. У граду је било 6 грађанских апотека и једна војна, 19 бабица и велики број бербера који су се бавили „хирургичним пословима”, али уз претходно положен испит и дозволу за обављање те врсте посла. Да је свест о усавршавању медицине била на знатно вишем нивоу него икада раније говори и податак да је краткотрајан боравак управника бечке клинике Фридриха Фибера искоришћен за његову лекарску праксу у виду савета болесницима. Насупрот све развијенијем лечењу по „медицинској науци”, 1882. године појавио се јавно објављен позив Августа Розентала, руског поданика, да лечи „на оријенталан начин”, о чему је морао да се изјашњава пред градским властима.

И култура исхране је постала богатија. У српској престоници се јео пшенични хлеб, говеђе, свињско, јагњеће, овчје, пилеће и ћуреће месо и риба, а из лекарских извештаја се уочава да није било случајева болести од „рђавог хлеба и меса”. Међутим, становници Београда су пили некавалитетну воду. Бунарска вода је била неупотребљива за пиће због велике количине шалитре, а због неодржаног водовода и тзв. „чесменска вода” је често била мутна. За разлику од школских зграда које нису задовољавале по хигијенским условима, кафане су „држане чисто”. Сиромашнији појединци су се препознавали по томе што су пили ракију, а богатији су уживали у вину и пиву.

Још неколико података из докумената Управе вароши Београда драгоцени су прилог за мозаичну слику друштвеног и културног живота Београда у првој деценији после стицања државне независности Србије. У Београду је 1880. године било 16 основних школа (8 мушких и 8 женских), у којима је радило 40 учитеља и учитељица. У школама се посебна пажња посвећивала учењу лепог писања. Прелазак из државне у приватну школу регулисан је посебном процедуром. Штампана је и даље освајала становнике главног града, а поред политичке и политичко-сатиричне (*Видело*, *Сирашни суд*), у Београду се од 1882. године читао и *Balkan Press*, лист на немачком језику, објављиван понедељком и четвртком на осам страна. У граду је све више било културно-просветних друштава, међу којима и Црквено-певачка дружина

„Корнелије”, организована са циљем да негује „црквену и уопште српску и словенску песму” и оснује „музичку библиотеку”. Од 1880. године у српској престоници појавило се и немачко певачко друштво „Тингл-тангл”, чији су наступи у кафанама „Лав”, „Хајдук Вељко” и „Код позоришта” изазивали толику пажњу публике да је управник Народног позоришта Милорад Шапчанин у више наврата изражавао протест, будући да су њихови наступи одвлачили публику од позоришта. Наведени разлози и тон којим је писан један од протеста у којима тражи забрану давања представа немачког друштва „Тингл-тангл”, заслужују да део Шапчанинове молбе буде наведен: „Ја вас молим да одмах ове представе забраните, прво што шире немачку културу; друго, што често певају скарадне ствари; треће, што кваре укус наше скромне публике за драму; четврто што нам праве конкуренцију, а публика је ионако мала; пето, што су туђинци који извлаче новац, а не тегле никаквих општих терета; шесто, што за ову Земљу нису лили крв и давали ратне прирезе и реквизиције; седмо, што се они могу довољно сместити и радити у својим двома царевинама од 80 милијуна; осмо, што их је и Угарска из својих области отерала. Молим вас према свему овоме да се ове немачке навале већ једном одбију од наше земље, у којој је једва места и за нас, а њихове немачке дипломате мрзе је, да је попију у кашичицу воде”. Отпор управника Народног позоришта према страним певачким друштвима због конкуренције није био усамљен, о чему говоре и друга документа објављена у овој књизи. Некада је такав отпор заодеван у заштиту националне културе, а некада у одбрану постојећег морала.

У првој деценији након стицања независности свакодневни живот Београђана наставио је да се мења, можда споро, али ипак јасно уочљиво. Припадници тадашње државне и друштвене елите, али и обични грађани, максимално су се трудили не само свој дом, већ и свој свакодневни живот да уреде по западним узорима и на тај начин дефинитивно прекину везе са оријенталним наслеђем.

Странци који су тих година долазили у Београд учавали су те промене, али су их сагледавали из своје перспективе, у сваком случају битно различите од визуре становника главног града. Добронамерни пријатељ Београда и Срба, Луј Леже, који је почетком осамдесетих година 19. века, након петнаест година, по други пут посетио Београд, запазио је настале промене, али је и указао на спор темпо мењања града: „Када сам га оставио био је главно место једне вазалне државе; кад сам поново дошао био је резиденција једног краља и престоница једне независне државе. Морам признати да је учинио неке напоре да би дорастао својој новој судбини”.

Но било је и странаца који ту танану и полагању трансформацију некадашње оријенталне касаве у модеран европски град нису примећивали, нити су је посебно ценили. За разлику од Лежеа, на другог Француза, Жозефа Ренака, познатог поли-

тичара и публицисту – који се прославио наредних година током Драјфусове афере – Београд и његов преображај нису, најблаже речено, оставили посебан утисак: „Укрцао сам се на брзу руку, и са каквим сам задовољством посматрао, у правцу Београда, бели град, који се благо спушта на обалу реке и нестаје некуд у пољу, са његовим високим сеновитим брегом овенчаним турском тврђавом, зелене мрље његових вртова, његова позлаћена кубета, чудесну водену масу ушћа Дунава и Саве, пресечену красним острвцем на којем живе чапље у великом броју – читав тај приказ који се купао у најлепшој плавој светлости. Стигао сам и искрцао се. Какво разочарење! Град коме сам се издалека дивио, тако красан и тако бео, исчезо је као каквом кобном чаролијом. Нашао сам се у великој, најобичнијој селендри са улицама по европском узору, али лоше поплочаним, лоше одржаваним, са дугим коловозима оивиченим дрвећем, прашњавим, пустим, пуним тишине. Куће су можда удобне, али у сваком случају исувише ружне, једноличне; неколико радњи по турском узору, то ће рећи спреда потпуно отворене и заштићене стрејама од дрвета премазана дречећим бојама или отесана; читаво становништво, сем неколицине сељака, примило нашу ужасну западњачку моду, ничег живописног, уз то ни трага од локалне боје. Кнежев конак је велика сељачка кућа коју је саградио неки прозаичан бакалин. Цркве не заостају много за њим...”

У том и таквом Београду, граду већ у то доба потпуно опчињеном политиком, како показују документа Управе вароши Београда, почињао је све интензивније да се развија и друштвени живот. Како је Леже приметио: „Друштвени живот је донедавно био скоро непознат у Београду; он почиње да се рађа данас. Међутим, биће потребно још неко време док наше нарави не продру у све слојеве грађанства”.

Ипак, иза фасаде „високе” политике свакодневни живот становника Београда био је и буран и разнолик. Странци су истицали да је управо у овом времену било могуће уочити заметке активног друштвеног живота, по западном и по узору дворова у Санкт Петербургу и Букурешту, чији је носилац била краљица Наталија, иако је и раније било балова и прослава различите врсте. Истина, ритам преображаја свакодневног живота у Београду умногоме је био одређен и обележен глобалним променама државе, али су му унутрашњи интензитет давале промене у самом граду.

Власти престонице су, као и у току претходне деценије, помно надзирале јавни ред и свакодневицу Београђана. Пракса јутарњих, дневних, десетодневних, месечних и годишњих извештаја полицијских власти по квартовима продужена је и у овом периоду. Локалне власти извештавале су Управу вароши Београда о одржавању јавног реда, ноћним тучама, скитњи, кретању познатих личности, страних дипломата, па и самог краља, о картању, крађама и провалама. Током ове деценије уведена је, међутим, и једна новина – надзор над санитарским приликама по квартовима. Квартови су били дужни да прате и Управу извештавају о здрављу људи и стоке, напрасним смртима, ванредним ситуацијама, о блудничењу, исправности хране која се налази у продаји,

поштовању санитарских правила, тј. о одржавању чистоће по улицама, радњама и нужницима...

Новим санитарским мерама, списак престапа које су власти третирали као нарушавање јавног реда био је додатно проширен. Становници Београда могли су да буду кажњени, новчано или затвором, уколико нису редовно чистили своју авлију, уколико нису редовно празнили нужнике и помијаре, ако су, случајно или намерно, пропустили да изврше дезинфекцију, затим уколико су у продавницама и на пијаци продавали „нездраву” храну, покварено месо, хлеб, труло поврће, зелено воће, уколико су сипали воду у млеко... На тај начин, продирући и у „интиму” београдских авлија и нужника, власти су желеле да се изборе да хигијена у граду буде на највишем нивоу, а целокупан утисак о престоници повољнији. Но жеље власти биле су у супротности са увреженим навикама већине становништва, тако да је, када се прате документа Управе вароши Београда, лако уочљиво да су током читавог овог периода становници Београда били кажњавани због „нарушавања санитарских правила”. Власти су се старале да очувају јавни ред и у другим сегментима живота престонице. И даље су, као и претходних деценија, покушавале да забране употребу ватреног оружја у време светковина и јавних и приватних прослава, очито безуспешно. Такође су, као и годинама раније, приводиле све оне који су лармали ноћу или изазивали изгреде на јавном месту. Покушавале су, исто тако, да открију и спрече растурање „скаредних слика”, да спрече просипање нечистоће по улицама, бавиле су се реквизицијом забрањених новина...

Сами грађани су на свој начин учествовали у бризи о очувању јавног реда. Тако је директорка Више женске школе, мотивисана тиме да је „дужност школе да на здравље своје деце пази и кад долази и кад одлази из школе”, указивала властима на опасност од замрзнуте улице зими и санкања „којекакве мангуп дечурлије”. Грађани су писали и анонимне доставе о бурном ноћном кафанском животу на Дорћолу, у кафанама „Код три шешира”, „Код шљиве”, „Код Манојла”, у „Галетовој” на Зереку, о картању, отимању новца... Књижари су тражили да се забрани „торбарење”, тј. улична продаја књига, јер улични продавци, по њиховом мишљењу, „глобе онај свет који се у књигама Бог зна како не разуме” и продају „издања познатих швиндлерских прекоставских књижара, нпр. Браће Поповић”.

У исто време, „обични” грађани су чак и на суду тражили задовољење због јавних клевета. Казне су биле примерене: за клевете изнете у штампи казна је била месец дана затвора, штампање пресуде у новинама, о трошку осуђеног, те плаћање судских дажбина; а за клевету изречену на јавном месту 60 динара у корист државне казне (у случају да осуђени нема могућности да плати, међана је са 12 дана затвора), 40 динара оштећеној страни и плаћање судских дажбина.

Слободно време грађани су, осим у својим кућама и двориштима, могли провести и у позоришту и у 286 (1880. године) кафана, механа и ашчаница. Све више

пажње посвећивано је и слободном времену деце, те су тако власти дале дозволу Јозефу Валтману из Панчева да постави дечји рингишпил на сточној пијаци.

И поред бриге за очување јавног реда и организовања слободног времена, власти су ипак највише пажње, као и ранијих деценија, посвећивале маргиналним понашањима. Судаћи према документима УГБ, и даље је најчешћи вид криминалног понашања била пљачка. Од лоповлука није био заштићен нико, тако да је у овом периоду опљачкана чак и кућа Јована Ристића, коме су лопови украли већу количину новца, златан сат, два црногорска сребрна пиштоља, једну медаљу са брилијантима, сребрно посуђе и есцајг, златан прстен, део нумизматичке збирке, астраганску шубару, турски фес... Такође, посебна пажња посвећивала се и убиствима, па је полиција чак предузимала и специјалне акције за спречавање планираних убистава. Осим уобичајених маргиналних понашања, тих година власти су се посебно трудиле да сузбију хајдучију, која се третираола као криминални акт. Држава је улагала доста напора да се обрачуна са хајдуцима, гонила их је, „уцењивала” њихове главе...

Посебан проблем властима представљало је то што су криминалци и тога доба успевали да остваре неку врсту „међународне сарадње”. Склањајући се пред полицијским потерама из једне у другу државу, границе су прелазили без већих проблема, са оригиналним или фалсификованим документима. То показује читав низ примера. Тако је брат једног београдског трговца контактирао у Вршцу фалсификатора Хермана Вајнштока, који је био познат властима суседне Аустро-Угарске, с намером да га доведе у Београд ради фалсификовања српског новца. Но, захваљујући дојави из суседне царевине, власти су успеле да спрече планирану акцију. У исто време један од „ситних” београдских лопова, познатији под надимком Пиле, „оперисао” је по Србији, Бугарској, Турској, Грчкој, Влашкој, Русији, Аустро-Угарској. Он је границе прелазео без већих потешкоћа, а ухапшен је готово случајно. Колико је „маргинални свет” био удаљен од политике јасно показује „анатомија” једне лоповске биографије и авантуристичког духа. Читајући Пилетову „аутобиографију”, сазнаје се да је он током својих лутања био у Москви у време убиства руског императора Александра II, те да је у Влашкој боравио управо у време када су се у њу склонили српски емигранти (Пашић и други радикалски прваци), али да он тим догађајима не придаје никакав посебан значај, и то толико да чак и не памти и не помиње имена српских емиграната у Влашкој. Њихови путеви су се, према свему, неумитно разилазили.

Но, у првој деценији по стицању независности држава је знатно проширила опсег своје борбе против маргиналних понашања. На првом месту, посебно је био надзиран промет артикала на које је држава имала монопол – алкохолних пића и дувана. Неплаћање државних дажбина за ову робу третирано је као кријумчарење или као њихова незаконита прерада, односно као кривични, криминални акт, који је држава прилично оштро кажњавала. Само за седам месеци 1887. године Друштво за закуп монопола дувана пријавило је полицијским властима 60 лица са оптужбом да

кријумчаре дуван, а њих 57 било је осуђено. При том казне су биле веома оштре. За један кофер дувана прокријумчареног у Београд, осим заплене дувана, новчана казна износила је 410 динара у корист државне касе или, уколико нема новца за наплату, 41 дан затвора. Казне за кријумчарење алкохолног пића биле су још више и достигале су до 1 000 динара. Део тог новца, приближно трећину, добијали су „контролори жестоких пића” који су хватали кријумчаре. У то доба као кривични преступ власти су почеле да третирају и дуг по меницама. У највећем броју случајева пресуда по овом преступу била је – наплата дуга од дужника по кратком поступку.

Првих година по стицању независности градске власти промениле су однос према проституцији, која је, поред крађа, била други најраспрострањенији облик маргиналних понашања. Дотадашња репресивна политика према проституцији, усмерена на њено сузбијање, која је обележила неколико претходних деценија, била је промењена. Да ли су на ту одлуку утицали предлози, какав је био онај с краја 1878. године – у којима је сугерисано да проституцију треба легализовати, пошто „строгост Закона није средство да се стане на пут тој разврати” – или су варошке власти биле руковођене другим разлозима, тек средином 80-их година проституција је у граду била законски регулисана. Проститутке су радиле у „проститутским радњама”, чији су власници за отварање „радње” добијали посебну дозволу и редовно плаћали таксе властима. У то време био је основан и „фонд проститутски”, из чијих средстава су углавном исплаћивани болнички трошкови за лечење проститутки. Тако је за годину дана, 1886-1887, из касе фонда издвојено 8 250 динара за лечење 108 проститутки у Општој државној болници. Интересантно је да је надзор над проституцијом био поверен санитетској полицији, која је у исто време била надлежна и за надзор над клањем стоке и квалитетом меса у продаји. Истовремено, власти су наставиле борбу, али овога пута са илегалном проституцијом. Жене ухваћене и осумњичене да се илегално баве „најстаријим занатом” слате су на лекарски преглед, да би се на основу тога утврдило да ли се баве или не баве проституцијом.

Породични односи у овом раздобљу, судећи по документима УГБ, донекле су померени у други план интересовања градских власти. Круг проблема са којима су се власти суочавале био је идентичан као и претходних деценија: растављен живот супружника, покушаји да се супружник који је напустио брачну заједницу уз помоћ власти врати брачном другу, затим стална инсистирања Конзисторије да надлежне власти принудно раставе парове који невенчано живе, уз неизбежне спискове „грешника” састављане по парохијама... Ипак, уколико се анализирају ретки статистички подаци из тога доба, који су сачувани у грађи УГБ, може се видети да је нпр. изузетно висок проценат деце рађан у браковима (93%), а ванбрачно готово занемарљив број (7%). Но у патријархалном Београду с краја 19. века и ти подаци су били довољни да унесу страх од надолazeћих промена. Власти су, са своје стране, настојале да у законским оквирима уведу више реда у заштиту жена и деце. Тако је

у случајевима када супруг није плаћао алиментацију она наплаћивана принудно, запленом имовине, мираз жене је, на законском нивоу, представљао њено искључиво власништво, док су усвојена деца у правима законски била изједначена са рођеном децом...

Најзад, прва деценија независности није унела никакве посебне новине у антрополошки последњу фазу свакодневног живота појединца – болест и смрт. Становници Београда боловали су тих година у највећем броју од болести респираторних органа и желуца, док су најчешће заразне болести биле тифус, овчје богиње, велике богиње, дифтерија и шарлах. А према извештајима надлежних власти, које су вршиле стални надзор санитарских прилика и здравља становништва, на менију Београђана током зимских месеци најчешће су се налазили хлеб, купус, кромпир и пасуљ, а од меса говедина, свињетина и пилетина.

И у погледу смрти и односа према смрти овај период није донео никакве посебне новине. Варошки физикуси су, примера ради, као и раније, имали доста проблема да организују да се већина сахрана обави на законом прописан начин, уз лекарски преглед. Власти су посебну пажњу посвећивале самоубицама. А у извесним случајевима, као у случају смрти Ђуре Даничића, сахрана је представљала посебан друштвени догађај, који је привлачио велику пажњу варошког света.

*Горан Милорадовић
Дубравка Стојановић
Милан Ристић
Мирослав Перишић
Мирослав Јовановић*